

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΘΕΜΑ

**«ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ»**

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: κ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΕΡΑΤΩ
Α.Μ: 1340199709814

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ, 2004

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1) Εισαγωγή	
-Γενικά περί των αρχών του δικαίου	σελ. 3
-Διάκριση των γενικών αρχών σε ρητές και άρρητες (ή άγραφες)	σελ. 3
-Σχέση γενικών αρχών του δικαίου και συνταγματικών διατάξεων	σελ. 5
2) Επιμέρους γενικές αρχές του δικαίου και συνταγματική τους θεμελίωση	
-Γενικά	σελ. 7
1) Η αρχή του Κράτους Δικαίου-Γενικά	σελ. 7
i) Συνταγματική κατοχύρωση-Επιμέρους αρχές	σελ. 8
ii) Η συναγωγή επιμέρους δικαιοκρατικών κανόνων από τη γενική αρχή του Κράτους Δικαίου	σελ. 16
α) Αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας δικαίου	σελ. 16
β) Αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων	σελ. 17
γ) Αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης	σελ. 19
δ) Αρχή της καλής πίστης	σελ. 22
ε) Αρχή της αναλογικότητας-Γενικά	σελ. 23
-Ειδικότερα: Η εφαρμογή ης αρχής της αναλογικότητας στο ποινικό δικονομικό δίκαιο	σελ. 28
2) Η αρχή της ισότητας	σελ. 29
3) Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου	σελ. 33
4) Η αρχή του δημοσίου συμφέροντος	σελ. 36
3) Επίλογος	σελ. 38
Βασική Βιβλιογραφία	σελ. 40

1) ΕΙΣΑΓΩΓΗ

-Γενικά περί των αρχών του δικαίου¹

Το Δίκαιο, ως κυρίαρχη μορφή της κοινωνικής ρύθμισης, κατακλύζεται από αόριστες έννοιες, γενικές αρχές και ρήτρες οι οποίες παρά το γενικό κι αφηρημένο τους χαρακτήρα, διαδραματίζουν σημαντικό και συγκεκριμένο ρόλο, κατά την ερμηνεία κι εφαρμογή των διακαϊικών κανόνων. Οι γενικές αυτές αρχές προσλαμβάνουν διάφορες μορφές και στην ουσία τους εκφράζουν κλασικές αξίες της κοινωνικής συμβίωσης, όπως αυτονομία, ισότητα, αξιοπρέπεια, δικαιοσύνη, κοινωνική αλληλεγγύη, γενικό συμφέρον. Συχνά μάλιστα, συνταγματικός μανδύας περιβάλλει τις αρχές αυτές είτε άμεσα είτε έμμεσα, καθιστώντας τις ισοδύναμες, από πλευράς τυπικής ισχύος, με τους τυπικούς κανόνες δικαίου. Οι γενικοί αυτοί «κανόνες»² όπως π.χ. η αρχή της αναλογικότητας, της ισότητας, της χρηστής διοίκησης, που συνάγονται από την πρακτική κι επικυρώνονται από τη νομολογία, διαφέρουν από τους απλούς κανόνες που προκύπτουν από νομικές διατάξεις, τόσο ως προς το περιεχόμενο, ως γενικότεροι, όσο και ως προς τη μορφή τους, ως πιο εύπλαστοι κι ελαστικοί στην εφαρμογή και την ερμηνεία τους.

-Διάκριση των γενικών αρχών του δικαίου σε ρητές και άρρητες (ή άγραφες)

Οι γενικές αρχές του δικαίου διακρίνονται σ' αυτές που βρίσκονται ρητά αποτυπωμένες σε μια ειδική συνταγματική διάταξη και σ' εκείνες που, αν και στερούμενες συνταγματικού ερείσματος, συνάγονται ρητά από την

---

¹ Γ. Κασιμάτης : «Περί των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος» Το Σ. 1975. σελ. 5-26

² Κατά τον Ε. Ewald, ο «κανόνας» (norme), είναι η σύγχρονη μορφή του κοινοτικού δεσμού, το κοινό μέτρο σύγκρισης και αξιολόγησης συμπεριφορών και κατά το «κοινωνικό δίκαιο» είναι η έκφραση μιας κοινωνικής ισορροπίας, αντικείμενο συναλλαγής και συναίνεσης.

«οικονομία ή τη ratio μιας ομάδας συνταγματικών διατάξεων, που διέπονται από κοινή λογική και υπηρετούν έναν κοινό σκοπό. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν π.χ. η αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου, η αρχή του κράτους δικαίου, η αρχή της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, ενώ στη δεύτερη κατατάσσονται π.χ. η αρχή της νομιμότητας, της διάκρισης των εξουσιών, της ασφάλειας δικαίου. Οι αρχές της πρώτης κατηγορίας καλούνται *ρητές*, ενώ της δεύτερης *άρρητες*, ή , καταχρηστικά, *άγραφες*. Με τον όρο *άγραφες* δεν εννοείται σε καμία περίπτωση, πως πρόκειται γι' αρχές με υπερθετική ισχύ, η υποκείμενες στο άγραφο δίκαιο³, αλλά ότι, συναγόμενες έμμεσα από επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος κι ως εκ τούτου άρρηκτα συνδεδεμένες μ' αυτό, προσλαμβάνουν συγκεκριμένη μορφή από και δια της εφαρμογής της οποίας τυγχάνουν από τον εκάστοτε ερμηνευτή του Συντάγματος. Αποτελούν συνεπώς γενικές κι εύπλαστες κατευθυντήριες γραμμές σύμφωνες με το πνεύμα των συνταγματικών διατάξεων, οι οποίες τροποποιούνται και προσαρμόζονται ανάλογα με την κρινόμενη περίπτωση, ρυθμίζοντας την με την ίδια αποτελεσματικότητα κι εγκυρότητα, όπως και οι γενικές αρχές που ρητώς διατυπώνονται στο Σύνταγμα.

Εν προκειμένω, ωστόσο πρέπει να επισημανθεί, η διαφορετική διεργασία που τηρείται κατά την εφαρμογή κι ερμηνεία των δύο παραπάνω κατηγοριών αρχών⁴. Στην πρώτη περίπτωση, η ερμηνευτική διαδικασία είναι μία και συνίσταται στη συναγωγή από τη γραπτή γενική αρχή κανόνων που εμπεριέχονται σ' αυτήν. Στη δεύτερη περίπτωση, η ερμηνευτική διαδικασία είναι

---

³ Χαρ. Ανθόπουλος: «Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης». Θεσ/νίκη, Σάκκουλας, σ. 27

⁴ Αντώνης Μανιτάκης: «Κράτος Δικαίου & Δικαστικός Έλεγχος της συνταγματικότητας», σ. 366

διπλή, εφόσον σε ένα πρώτο στάδιο συντίθεται και διατυπώνεται μια γενική αρχή, με ουσιαστική βάση τις ισχύουσες συγκεκριμένες διατάξεις, ενώ στη δεύτερη φάση, από τη γενική, αυτή αρχή, εξάγεται ένας κανόνας, ως εξειδίκευση της γενικής αρχής, που εφαρμόζεται στη εκάστοτε υπό ρύθμιση περίπτωση.

Ωστόσο η πρωτοβουλία του ερμηνευτή του Συντάγματος κατά τη δημιουργία άγραφων αρχών, με βάση την παραπάνω διαδικασία, δεν αναπτύσσεται ανεξέλεγκτη κι απόλυτα εξαρτημένη από τις υποκειμενικές αξιολογήσεις του ερμηνευτή. Ο τελευταίος δε δημιουργεί εκ του μηδενός μια πρωτότυπη αρχή, απλώς επαναδιατυπώνει συνθετικά και σε συνάρτηση με την κρινόμενη περίπτωση, γενικές αρχές που έχουν ήδη διαπλασθεί από τη θεωρία και τη νομολογία.

-Σχέση γενικών αρχών του δικαίου και συνταγματικών διατάξεων.

Ενδεχόμενη σύγκριση των γενικών αρχών του δικαίου, προς τις συνταγματικές διατάξεις από τις οποίες οι πρώτες απορρέουν ή επί των οποίων ερείδονται, καταδεικνύει την αδιαμφισβήτητη υπεροχή των τελευταίων, ως ειδικότερων. Η σχέση λοιπόν των δύο αυτών μορφών κανόνων δικαίου είναι σχέση γενικού προς ειδικό. Η επίκληση των συνταγματικών αρχών αποτελεί ουσιαστικά το αναγκαίο ερμηνευτικό συμπλήρωμα των συνταγματικών διατάξεων που πρόκειται να εφαρμοστούν σε συγκεκριμένη περίπτωση. Γι' αυτό άλλωστε δε θεωρείται ενδεδειγμένη η απευθείας αναγωγή στις συνταγματικές αρχές, χωρίς την ταυτόχρονη διαμεσολάβηση ρητών συνταγματικών διατάξεων, των οποίων ο ερμηνευτής το νόημα «φωτίζει» μέσω των γενικών αρχών, καταλήγοντας στη μία ή στην άλλη ερμηνευτική εκδοχή. Με τον τρόπο αυτό

αποτρέπεται η απευθείας επαφή των γενικών αρχών με το υπό ρύθμιση πραγματικό γεγονός, παρά μόνο έμμεσα και με την καταλυτική διαμεσολάβηση των συνταγματικών κανόνων.

2) ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ

- Γενικά

Με την παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν συνοπτικά, με αποσπασματική παράθεση της βασικότερης σχετικής νομολογίας οι κυριότερες γενικές αρχές του δικαίου με ταυτόχρονη αναφορά στη συνταγματική τους κατοχύρωση. Παράλληλα επιχειρείται να καταδειχθεί η εφαρμογή τους στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, κυρίως του Διοικητικού, αλλά και στους άλλους δικανικούς κλάδους, όπου τυχόν απαντώνται οι αρχές αυτές. Αντικείμενο ανάπτυξης, λοιπόν, της παρούσας αποτελούν οι εξής αρχές:

- 1) Η αρχή του Κράτους Δικαίου (και οι εξ αυτής συναγόμενες επιμέρους αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, η αρχή της νομιμότητας, η αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας δικαίου, η αρχή της μη αναδρομικής ισχύος των κανόνων δικαίου, η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και η αρχή της αναλογικότητας)
- 2) Η αρχή της ισότητας
- 3) Η αρχή της προστασίας και του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας
- 4) Η αρχή του δημοσίου συμφέροντος
- 5) Η αρχή της καλής πίστης

1) Η αρχή του Κράτους Δικαίου-Γενικά

Η αρχή του Κράτους Δικαίου, ως θεμελιώδης αρχή του Συντάγματος, έχει διπλή υπόσταση: Θεσμική και κανονιστική. Η θεσμική έχει περιγραφική αξία και συγκροτεί μια από τις οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος. Με την κανονιστική της μορφή, η οποία μέσω του δικαστικού ελέγχου της

συνταγματικότητας των νόμων έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, ασκώντας μια σημαντική ερμηνευτική λειτουργία,⁵ η αρχή του Κράτους Δικαίου «δηλώνει ένα σύστημα από κανόνες ή αρχές, που περιορίζουν, οργανώνουν και νομιμοποιούν την κρατική εξουσία, καθοδηγούν τη δράση της, καθιστούν ουσιαστική την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και παρέχουν τα κριτήρια για την αξιολόγηση, από πλευράς νομιμότητας ή συνταγματικότητας κρατικών πράξεων και ιδιωτικών συμπεριφορών, χαράσσοντας επιτακτικά τα όρια του διακαϊκά επιτρεπτού ή ανεπίτρεπτου.»⁶

Ως όρος, η αρχή του Κράτους Δικαίου, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη γερμανική νομική επιστήμη (Rechtsstaat) κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα, καθιερώθηκε αργότερα στο γαλλικό δίκαιο (Etat de droit), ενώ η αγγλική θεωρία χρησιμοποιεί την ορολογία rule of law⁷

Βασικά χαρακτηριστικά του Κράτους Δικαίου είναι η ύπαρξη κανόνων δικαίου, που κατοχυρώνουν ελευθερίες και δικαιώματα των διοικούμενων έναντι της κρατικής εξουσίας, ως απόρροια του φιλελευθερισμού, που διέπει το σύγχρονο Σύνταγμα και επιτάσσει τον περιορισμό των κρατικών εξουσιών υπέρ της κοινωνίας.

ι) Συνταγματική κατοχύρωση της αρχής-Επιμέρους αρχές

Μέχρι την πρόσφατη κατοχύρωσή της με το άρθρο 25 παρ. 1 Σ., η αρχή του Κράτους Δικαίου στερούνταν ρητού συνταγματικού ερείσματος, όμως ουδέποτε αμφισβητήθηκε η συνταγματική της ισχύς. Θεωρία και

---

⁵ Σχετικά με τη διάκριση αυτή βλ. Αντ. Μανιτάκης: «Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι», Σάκκουλας, 1994, σελ. 59

⁶ Αντ. Μανιτάκης «Κράτος Δικαίου...», σελ. 150

⁷ Κώστας Μουριάς «Συνταγματικό Δίκαιο», δεύτερη έκδοση κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα, 2002

νομολογία την αντιμετώπιζαν ανέκαθεν ως μια γενική αρχή του Συντάγματος (ΣτΕ 2829/1990, 1990/1990) ή γενική συνταγματική αρχή, επαγωγικά συναγόμενη και μάλιστα με τη μέθοδο της συνθετικής γενίκευσης⁸, από μια σειρά επιμέρους συνταγματικών κανόνων. Αποτελεί λοιπόν την κατεξοχήν «συνθετική αρχή» του Συντάγματος.

Το άρθρο 1 παρ. 3 Σ., καθιερώνει την υπεροχή του Συντάγματος απέναντι σε οποιαδήποτε έκφανση της κρατικής εξουσίας⁹, δηλαδή την υποταγή της τελευταίας στο Δίκαιο. Χαρακτηριστική είναι η σχετική φράση του Ν. Ι. Σαρίπολου, ότι σε μια δικαιοκρατούμενη πολιτεία « το δίκαιον εστί το όντως κυρίαρχον εν τη κοινωνία, ως ο ορθός λόγος κυριαρχεί ή δέον κυριαρχεί εν τω ανθρώπω.» Η ρητή αυτή κατοχύρωση της εξάρτησης κάθε δήλωσης βουλήσεως της κρατικής εξουσίας από τις συνταγματικές επιταγές επιβεβαιώνει την εκφρασθείσα από το γερμανό συνταγματολόγο C. Schmitt άποψη, ότι σε ένα δημοκρατικό συνταγματικό κράτος, όπως το ελληνικό, κυρίαρχος., ουσιαστικά, δεν είναι ο λαός αλλά το Σύνταγμα.¹⁰

Η διάταξη του άρθρου 93 παρ. 4 Σ. προβλέπει το δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, δηλαδή τη δυνατότητα και μάλιστα την υποχρέωση των δικαστηρίων να μην εφαρμόζουν νόμους που έρχονται σε αντίθεση με το Σύνταγμα. Ως εκ τούτου, το Σύνταγμα αναγορεύεται σε υπέρτατο κριτήριο αξιολόγησης όλων των κρατικών πράξεων, όλων των κανόνων δικαίου.

Ουσιαστική βάση και ταυτόχρονα προϋπόθεση της αρχής του Κράτους Δικαίου, αποτελεί η καθιερούμενη στο άρθρο 26 Σ. ουσιαστική και τυπική

---

⁸ Αντ. Μανιτάκης: «Κράτος Δικαίου και δικαστικός...»σελ. 364

⁹ Αντ. Μανιτάκης: «Κράτος Δικαίου και δικαστικός...», σελ. 294

¹⁰ ΣτΕ 1934/1998

διάκριση των εξουσιών. Σύμφωνα με τη θεμελιώδη αυτή αρχή η εξουσιαστική δράση του κράτους εκδηλώνεται με τρεις αυτοτελείς λειτουργίες: τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μάνεσης¹¹, « η οργανική διάκριση των εξουσιών, αποτελεί προϋπόθεση του κράτους Δικαίου, διότι δι' αυτής επιτυγχάνεται η κατανομή της ασκήσεως της κρατικής εξουσίας σε διάφορα όργανα, αμοιβαίως ελεγχόμενα και περιοριζόμενα, ώστε να αποτρέπεται η κατάχρηση αυτής.» Έτσι κάθε μια από τις τρεις κρατικές λειτουργίες, ασκείται από ξεχωριστό κι ανεξάρτητο κρατικό όργανο: «η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή, η εκτελεστική εξουσία από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση και η δικαστική από τα δικαστήρια.

Ουσιώδης αρχή που απορρέει από το άρθρο 43 Σ. και 95 παρ. 1α Σ., η οποία αποτελεί ταυτόχρονα έκφραση της αρχής του Κράτους Δικαίου, είναι η αρχή της νομιμότητας.¹² Η πρώτη από τις δύο διατάξεις, καθιερώνει τη δυνατότητα έκδοσης κανόνων δικαίου από την εκτελεστική εξουσία, μετά από ρητή, ειδική και περιορισμένη εξουσιοδότηση, ενώ η δεύτερη εισάγει την αρμοδιότητα του ΣτΕ προς ακύρωση των διοικητικών πράξεων που αντιβαίνουν στην αρχή της νομιμότητας. Περαιτέρω, η αρχή της νομιμότητας διασφαλίζεται με τις ακόλουθες διατάξεις: παρ. 3 Σ.: «οι εξουσίες ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα», 50 παρ.1 Σ.: «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκεί όσες αρμοδιότητες του απονέμουν ρητά το Σύνταγμα και οι νόμοι, που είναι σύμφωνοι με αυτό.», 78 παρ. 1 Σ.: «Κανένας φόρος δεν εισπράττεται ούτε

---

¹¹ Συντ.Δικ. 1967,412

¹² Π. Παυλόπουλος; «Η αρχή της νομιμότητας και το Σύνταγμα του 1975 », Σύγχρονα

»
Θέματα, Ιούλιος 1980, σελ. 76, Κ.Φινοκαλιώτης:«Η συνταγματική κατοχύρωση των αρχών νομιμότητας»

επιβάλλεται, χωρίς τυπικό νόμο.» 82 παρ. 2 Σ.: «Η κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων.» Η αρχή της νομιμότητας καθορίζει το πλαίσιο, εντός του οποίου επιτρέπεται να κινείται τόσο η Διοίκηση, όσο και η Δικαιοσύνη: Αμφότερες οφείλουν να ενεργούν πάντα με βάση προϋπάρχοντα νόμο και να αποφασίζουν σύμφωνα με τις επιταγές του και εντός των ορίων του.(ΣΤΕ 1602/19870) Κάθε κρατική εξουσία έχει ως βάση της το νόμο, ενώ κάθε όργανο που ασκεί διοίκηση επιτρέπεται να ενεργήσει και να λάβει δεσμευτικές αποφάσεις, μόνο όταν έχει ειδικά προς τούτο εξουσιοδοτηθεί ή όταν στηρίζεται σε επιτρεπτική διάταξη νόμου, γενική κι αφηρημένη.

Το ουσιαστικό της περιεχόμενο εξάλλου, η αρχή της νομιμότητας, αρύεται κι από την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, στο μέτρο που αυτή κατανέμει τη νομοθετική λειτουργία μεταξύ νομοθετικής κι εκτελεστικής εξουσίας.¹³ Σύμφωνα με θεμελιώδη συνταγματικό κανόνα, ερειδόμενο στα άρθρα 26, 43,44,73 επ. και 95 παρ.1 Σ., κι επικυρούμενο νομολογιακά κι από το ΣΤΕ (ΣΤΕ 3596/1991,872/1992), μόνο η Βουλή είναι αρμόδια καταρχήν να θεσπίζει πρωτεύοντες κανόνες δικαίου, ενώ η εκτελεστική εξουσία δύναται να αντλήσει νομοθετική αρμοδιότητα, μόνο από ειδικές κι εξαντλητικές συνταγματικές προβλέψεις, επί τη βάσει δηλαδή προηγούμενης νομοθετικής εξουσιοδότησης. Κατά τούτο, επομένως, η κανονιστική αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας χαρακτηρίζεται ως δευτερογενής και παράγωγη.¹⁴ Εξάλλου από πλευράς τυπικής ισχύος, οι κανονιστικές πράξεις της διοίκησης, βρίσκονται ιεραρχικά σε κατώτερη βαθμίδα από τον τυπικό νόμο, κατ' εφαρμογή ή κατ' εξουσιοδότηση του οποίου κι εκδίδονται κι ενόψει της εξάρτησης της ισχύος

---

¹³ Αντ. Μανιτάκης: σελ. 343 επ.

¹⁴ Δαγτόγλου: «Γενικό Διοικητικό Δίκαιο», 3^η έκδ., 1992, σελ. 80-83

τους από την εναρμόνιση τους με το ουσιαστικό περιεχόμενο του νόμου που εφαρμόζουν. Εύστοχη-είναι εν προκειμένω η σχετική επισήμανση του Ν. Σαρίπολου: «ο μεν νόμος είναι αυτοτελής, το δε διάταγμα, ως ουδόλως αφ' εαυτού υπάρχον, έχει αείποτε ανάγκην προϋπάρχοντος νόμου, όπως επί τούτου την εαυτού θέση βάσιν»¹⁵

Από την αρχή της νομιμότητας, ιδωμένη από την αντίστροφη όψη της εκπορεύεται μια ακόμη δικαιοκρατική εγγύηση των ατομικών ελευθεριών: η επιφύλαξη υπέρ του νόμου. Σύμφωνα με το εννοιολογικό περιεχόμενο της εγγύησης αυτής, δεν επιτρέπεται να επιβληθεί καμιά δέσμευση ή περιορισμός στην προσωπική ελευθερία ή στην περιουσία του ατόμου, χωρίς νόμο (*sine lege*). Συνταγματική κατοχύρωση της επιταγής αυτής αποτελεί το άρθρο 5 παρ. 3 Σ.: «κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται, ούτε φυλακίζεται, ούτε με οποιοδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ο νόμος ορίζει.» Ως «νόμος», στην ρήτρα αυτή, νοείται ο ουσιαστικός νόμος, δεδομένης της ανωτέρω δυνατότητας της εκτελεστικής εξουσίας να νομοθετεί. Έτσι οι περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών μπορούν να επιβάλλονται με τυπικό νόμο ή να βασίζονται σε αυτόν και να περιέχονται σε ουσιαστικό νόμο -η δεύτερη εκδοχή του άρθρου «με νόμο ή βάσει νόμου» υπονοεί ακριβώς την κανονιστική εξουσία της Διοίκησης.

Άμεση εφαρμογή βρίσκει η αρχή της νομιμότητας, ιδίως στο πεδίο του διοικητικού δικαίου¹⁶, επιτάσσοντας, όπως αναφέρθηκε, την υποταγή της Διοίκησης σε προϋφιστάμενους κανόνες δικαίου, με την έννοια, ότι οι ενέργειες των οργάνων της Διοίκησης πρέπει, όχι μόνο να μην αντιτίθενται στους κανόνες αυτούς, αλλά επιβάλλεται να βρίσκονται και σε αρμονία με το περιεχόμενό τους.

¹⁵ Πραγμ. Συντ. Δικ.: 1851, σε),... 549

¹⁶ Επ. Σπηλιωτόπουλος : «Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου», Εκδ. 1991, σελ. 92 επ.

Επομένως, ουσιαστική βάση της αρχής της νομιμότητας της Διοίκησης θα πρέπει να θεωρηθεί η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, εφόσον η δράση της Διοίκησης υπάγεται σε κανόνες που θεσπίζονται με πράξεις του νομοθετικού οργάνου, το οποίο στηρίζει τη νομιμοποίηση του στο εκλογικό σώμα, στο φορέα δηλαδή της λαϊκής κυριαρχίας. Η αρχή της νομιμότητας της Διοίκησης απαγορεύει στη Δημόσια Διοίκηση να προβαίνει σε νομικές πράξεις, δηλαδή στην έκδοση διοικητικών πράξεων και τη σύναψη συμβάσεων καθώς και σε υλικές ενέργειες, παρά μόνο βάσει αρμοδιότητας που προβλέπεται από διατάξεις του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου ή του Συντάγματος, διεθνών συμβάσεων ή νομοθετικών ή κανονιστικών πράξεων.(ΣΤΕ 8721/1992, 2987/1994) Με την έννοια αυτή, η αρχή της νομιμότητας καθιστά προφανή την θεμελίωση και την προέλευση της από την αρχή του Κράτους Δικαίου, ενώ ταυτόχρονα έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με την αρχή της σκοπιμότητας, η οποία αντανάκλα τη φιλοσοφία του αστυνομικού κράτους: «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα».¹⁷ Η εδραίωση της νομιμότητας σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου-είναι λογική προϋπόθεση του αυτοπεριορισμού των κρατικών οργάνων κατά τη δράση τους, από κανόνες δικαίου, που το ίδιο το κράτος θεσπίζει. Ακόμη και στην περίπτωση που η δράση των διοικητικών οργάνων παρεκκλίνει από τη νομιμότητα, επικαλούμενη, την προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος άλλοτε *de jure*, (π.χ. αρθ. 48 παρ. 1 και 2 Σ. και Ν.56671977 «περί καταστάσεως πολιορκίας») και άλλοτε *de facto* (οπότε πρόκειται για τη λεγόμενη «θεμιτή παρανομία»), δεν μπορεί να γίνει λόγος για αποδοχή της αρχής της σκοπιμότητας, αλλά για παραλλαγή της αρχής της νομιμότητας εφόσον η προς στιγμήν παραβιαζόμενη νομιμότητα αντικαθίσταται από μια νέα

---

¹⁷ Α.Ι. Τάχος : «Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο» Έκδ-, 1996, σελ. 52

δικαστικώς ελεγχόμενη νομιμότητα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκταση εφαρμογής της αρχής της νομιμότητας στο πλαίσιο των λεγόμενων «ειδικών κυριαρχικών σχέσεων», των σχέσεων δηλαδή μεταξύ κράτους ορισμένης κατηγορίας πολιτών (π.χ. μαθητές, στρατιώτες, φυλακισμένοι), οι οποίοι υπέχουν έναντι του κράτους αυξημένες υποχρεώσεις, ακριβώς λόγω της ιδιαίτερης εκάστοτε σχέσης που βρίσκονται προς αυτό.¹⁸ Στο πλαίσιο κι αυτών ακόμη των ειδικών σχέσεων, μια γενική συγκατάθεση των ιδιωτών περιορισμού των ατομικών τους ελευθεριών, δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτή. Η νομολογία έχει καθιερώσει σχετικά μια σειρά προϋποθέσεων περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών, που τελούν σε ειδικό καθεστώς απέναντι στο κράτος: α) Ο περιορισμός της ατομικής ελευθερίας, πρέπει να προβλέπεται ειδικώς από νόμο κι όχι από στερούμενη ειδικής νομοθετικής εξουσιοδότησεως πράξη της διοίκησης.¹⁹ β) Ο περιορισμός δεν πρέπει να αφορά ατομικά δικαιώματα μη δεκτικά οποιουδήποτε περιορισμού²⁰. γ) Ο περιορισμός δεν πρέπει να φτάνει μέχρι του σημείου αναίρεσης του πυρήνα του δικαιώματος.²¹ δ) Ο περιορισμός πρέπει να δικαιολογείται από το έννομο συμφέρον και να τελεί σε εύλογη σχέση αναγκαιότητας με την ειδική κυριαρχική σχέση.²²

Άμεση απόρροια, τέλος, της αρχής της του κράτους δικαίου και ταυτόχρονα αναπόσπαστη εγγύηση της δημοκρατικής αρχής, καθιερώνει το άρθρο 25 παρ. 1 Σ., το οποίο ορίζει, ότι «το δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου...τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους.»

---

¹⁸ ΣτΕ 508/1983

¹⁹ ΣτΕ 1048/1975 (Το Σ. 1976,377)

²⁰ ΣτΕ 1123/1962

²¹ ΣτΕ 2209/1977

²² ΣτΕ 2209/1977

Πρόκειται για μια ευθεία συνταγματική δέσμευση της κρατικής εξουσίας, έναν αυτοπεριορισμό της δράσης της από τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου, τα οποία αναπτύσσουν υπέρ των φορέων τους προστατευτική ενέργεια επιτακτικών διατάξεων, σε βάρος όλων των εκφάνσεων της εξουσίας του Κράτους. Η εγγύηση αυτή του άρθρου 25 παρ. 1 Σ, εκδηλώνεται με δύο ειδικότερες μορφές: α) Το Κράτος δεσμεύεται, ανταποκρινόμενο στις αξιώσεις αποχής, συμμετοχής ή παροχής, που εμπεριέχουν τα ατομικά δικαιώματα, να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτά ακριβώς τα δικαιώματα και που τίθενται υπέρ των ιδιωτών. β) Παράλληλα η Διοίκηση υποχρεούται να προστατεύει την ακώλυτη άσκηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, απέχοντας από ενέργειες ή υλικές πράξεις βλαπτικές γι' αυτά, ενώ ταυτόχρονα οφείλει να λαμβάνει πρόνοια και μάλιστα με θετικές ενέργειες, ώστε να διασφαλίζεται η ανεμπόδιστη απόλαυση τους.

Η διττή αυτή προστατευτική υποχρέωση των κρατικών οργάνων εξειδικεύεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 25 του Σ., το οποίο ορίζει, ότι «όλα τα κρατικά όργανα είναι υποχρεωμένα να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη κι αποτελεσματική άσκηση αυτών.» Ειδικά αυτή η συνταγματική διάταξη παραβιάζεται περισσότερο από κάθε άλλη, κυρίως λόγω της αδράνειας των κρατικών οργάνων, που είναι επιφορτισμένα με την τήρηση της συνταγματικής τάξης.²³

ii) Η συναγωγή επιμέρους δικαιοκρατικών κανόνων από τη γενική

---

²³ ΣτΕ 4127/1980

συνταγματική αρχή του κράτους δικαίου.²⁴

Όπως ήδη επισημάνθηκε, η αρχή του Κράτους δικαίου αποτελεί θεμελιώδη γενική συνταγματική αρχή, το συνολικό εννοιολογικό περιεχόμενο της οποίας, συνάγεται επαγωγικά, των επιμέρους ρητών ή άρρητων συνταγματικών διατάξεων ή κανόνων συνθετικά θεωρούμενων. Η ίδια όμως η αρχή του Κράτους Δικαίου, αν αναλυθεί αντίστροφα, με κατεύθυνση από το γενικό στο μερικό, καταλήγει στη διατύπωση επιμέρους δικαιοκρατικών κανόνων, οι οποίοι, όπως ακριβώς και η αρχή από την οποία αντλούν την υπόστασή τους, διεκδικούν συνταγματική ισχύ. Οι ειδικότεροι αυτοί κανόνες, βρίσκουν έστω κι έμμεσα, έρεισμα στο Σύνταγμα, ενώ η εφαρμογή τους εκτείνεται σε διάφορους τομείς του δικαίου, κυρίως στο διοικητικό, αντανakλώντας έτσι το γενικότερο πνεύμα που διέπει τη σύνολη έννομη τάξη. Οι μερικότερες αυτές αρχές είναι οι εξής:

- α) η αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας δικαίου, στην οποία υπάγεται και η ασφάλεια των συναλλαγών
- β) η αρχή της μη αναδρομικής ισχύος των κανόνων δικαίου
- γ) η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και
- δ) η αρχή της αναλογικότητας

α) Αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας του δικαίου²⁵

Η αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας δικαίου ή νομικής ασφάλειας,²⁶ ισχύει τόσο απέναντι στα όργανα της Διοίκησης, όσο κι απέναντι στον κοινό νομοθέτη και αποβλέπει στη δημιουργία σταθερών διοικητικών καταστάσεων

²⁴ Αντ. Μανιτάκης, σελ. 423

²⁵ ΣτΕ 267471990, 1157-58/1991, 2116/1992, 903/1999

²⁶ Τάχος, σελ. 60, Εμμ. Δαρζέντας: «Κράτος Δικαίου κι αίτηση ακυρώσεως», 1995

.Νομολογιακά, η αρχή αυτή διατυπώνεται σαφώς στο Π.Ε 494/1993, όπου το ΣτΕ κατά τον έλεγχο ενός σχεδίου κανονιστικού Προεδρικού Διατάγματος, το οποίο ρύθμιζε τα της εκπαίδευσης των αστυνομικών, έκρινε ως διαγραπτέα μια διάταξη του σχεδίου, η οποία προέβλεπε ως κώλυμα κατατάξεως των υποψηφίων σπουδαστών, το να προκύπτει από τη δακτυλοσκόπησή της κάποιο κώλυμα. Ειδικότερα κρίθηκε, ότι η διάταξη αυτή προσκρούει σε «συνταγματικώς κατοχυρωμένες θεμελιώδεις αρχές του Κράτους Δικαίου, όπως είναι η ασφάλεια των συναλλαγών...»

Στο πεδίο του διοικητικού δικαίου, η αρχή της ασφάλειας και βεβαιότητας του δικαίου, σε συνδυασμό με την αρχή της χρηστής διοίκησης, μετουσιώνεται στην υποχρεωτική γνωστοποίηση της διοικητικής πράξης, είτε δια δημοσιεύσεως είτε δια γνωστοποίησης. Ειδικότερα, στις περιπτώσεις όπου είναι υποχρεωτικώς δημοσιευτέες ορισμένες διοικητικές πράξεις, η μη τήρηση του ουσιώδους αυτού τύπου της διαδικασίας εκδόσεως τους, τις καθιστά ανυπόστατες, η δε τυχόν κατ' αυτών ασκούμενη αίτηση ακυρώσεως, απορρίπτεται ως απαράδεκτη, εκτός αν οι πράξεις αυτές έχουν ήδη εφαρμοστεί. Με μια πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ καθιερώθηκε ρητά, ως λόγος ακυρώσεως τέτοιου είδους ανυπόστατων, λόγω μη προσήκουσας δημοσιεύσεως, διοικητικών πράξεων, η δικαιοκρατική αρχή της ασφάλειας δικαίου.²⁷

β) Αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων.

Στο γενικότερο πνεύμα της αρχής του Κράτους Δικαίου, εντάσσεται και η αρχή της -καταρχήν- μη αναδρομικής ισχύος των κανόνων δικαίου. Η αναδρομική

---

²⁷ ΣτΕ 1441,2493,3480/1992

δύναμη των νόμων συναντά φραγμούς και περιορισμούς που καθιερώνουν ρητά διάφορες διατάξεις του Συντάγματος. Έτσι λχ., σύμφωνα με το άρθρο 7 παρ. 1 Σ., το οποίο εκφράζει την πανάρχαια απαίτηση της έννομης τάξης για επιβολή ποινής και στέρηση της προσωπικής ελευθερίας μετά από δίκη και δικαστική απόφαση που εκδίδεται από ποινικό δικαστήριο, απαγορεύει την επιβολή ποινής χωρίς προηγούμενο νόμο, που να ισχύει πριν από την τέλεση της πράξης και να ορίζει τα στοιχεία αυτής. («nullum crimen, nulla poena sine lege certa») Ως προς την αναδρομική ισχύ των φορολογικών νόμων, εξάλλου, το άρθρο 78 παρ. 2 Σ., ορίζει, ότι φόρος ή άλλο οποιοδήποτε φορολογικό βάρος, δεν μπορεί να επιβληθεί με νόμο αναδρομικής ισχύος εκτεινόμενης πέραν του προηγούμενου της επιβολής του φόρου οικονομικού έτους.»

Στο πεδίο του αστικού δικαίου, η διάταξη του άρθρου 2 ΑΚ, κατά την οποία «ο νόμος ορίζει για το μέλλον, δεν έχει αναδρομική δύναμη», έχει μόνο ερμηνευτική αξία, διότι δεν μπορεί να αποκλείσει, καταρχήν, αναδρομική ρύθμιση με βάση άλλο νόμο.²⁸

Εξαίρεση στον κανόνα της μη αναδρομικότητας των κανόνων δικαίου, καθιερώνει τοπ άρθρο 2 του Π.Κ., στο μέτρο που επιτρέπει χάριν εύνοιας του κατηγορουμένου την αναδρομική ισχύ του ηπιότερου νόμου: «Αν από την τέλεση της πράξης, έως την αμετάκλητη εκδίκαση της, ίσχυσαν δύο ή περισσότεροι νόμοι, εφαρμόζεται αυτός που περιέχει τις ευμενέστερες για τον κατηγορούμενο διατάξεις.»²⁹

Εξάλλου και στο διοικητικό δίκαιο, αποτελεί γενική αρχή η μη αναδρομική

---

²⁸ Τάχος σελ., 138. βλ. σχ. και ΑΠ 391/1985, ΝοΒ1986, 390

²⁹ Σπηλιωτόπουλος, σελ., 182, :Οι κανονιστικές πράξεις, καταρχήν, (εκτός αν προβλέπουν το αντίθετο, έχουν άμεση εφαρμογή, δηλαδή ρυθμίζουν από την έναρξη της ισχύος τους και τις νομικές ή πραγματικές καταστάσεις που έχουν ήδη δημιουργηθεί, βάσει των προηγούμενων διατάξεων.

ισχύς των κανονιστικών και των συστατικών ατομικών διοικητικών πράξεων. (ΣΤΕ 3000/1983, 4306/1985, 2359/1988, 669, 1995, ΑΠ 328/1975, ΝοΒ 1975,1142) Τα έννομα αποτελέσματα τους, δηλαδή, δεν μπορούν να ανατρέξουν σε προγενέστερο από την έκδοση ή την κοινοποίηση τους χρόνο. Κατ' εξαίρεση αναγνωρίζεται η αναδρομική ισχύς στις εξής περιπτώσεις: α) Εάν επιτρέπεται ρητά από τις σχετικές διατάξεις (π.χ. από τον εξουσιοδοτικό νόμο στην περίπτωση των κανονιστικών πράξεων που εκδίδονται βάσει νομοθετικής εξουσιοδότησης, ΣΤΕ 4659/1980) β) όταν πρόκειται για ατομικές πράξεις που εκδίδει η Διοίκηση για να συμμορφωθεί σε ακυρωτική απόφαση του ΣΤΕ ή διοικητικών δικαστηρίων: Οι πράξεις αυτές ισχύουν από το χρόνο που εκδόθηκε η ακυρωθείσα πράξη ή που έλαβε χώρα η παράλειψη της οφειλόμενης ενέργειας που ακυρώθηκε γ) Σε περίπτωση που μετά την ακύρωση της πράξης, για λόγους τυπικούς (π.χ. ανεπαρκή αιτιολογία, κακή σύνθεση συλλογικού οργάνου), εκδίδεται μέσα σε εύλογο χρόνο νέα ατομική πράξη, που έχει το ίδιο περιεχόμενο, με την ακυρωθείσα, βάσει των ίδιων πραγματικών περιστατικών και νομικών διατάξεων η ισχύς της νέα πράξης ανατρέχει στο χρόνο έκδοσης της αρχικής πράξης, που ακυρώθηκε ή ,σε μεταγενέστερη ημερομηνία, που καθορίζει η νέα πράξη και δ) Σε περίπτωση που ανακληθεί παράνομη ατομική πράξη.

γ) Αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης³⁰

Μέχρι την πρόσφατη νομολογία του ΣΤΕ (ΣΤΕ 1508/2002), με την οποία σαφώς αναγνωρίζεται στην αρχή δικαιολογημένης ή προστατευόμενης εμπιστοσύνης ισχύς γενικής αρχής απορρέουσας από την αρχή του

---

³⁰ ΣΤΕ 906/1995,5116/1996,12/1999

κράτους δικαίου, τη σαφέστερη αποδοχή και κατάφαση της αρχής αυτής, τη συναντάμε σε μια γνωμοδότηση του ΣτΕ και συγκεκριμένα στο Π.Ε. 703/1990³¹. Σύμφωνα μ' αυτό: «Μολονότι μη θεσπιζόμενη στο ισχύον Σύνταγμα με ρητή διάταξη, η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη προς το Κράτος, που υποχρεώνει τον κοινό νομοθέτη στην τήρηση των δεσμεύσεων που έχει αναλάβει, αποτελεί (η αρχή αυτή) αναγκαία και κύρια λογική συνέπεια της θεμελιώδους αρχής του Κράτους Δικαίου...Επομένως, η αρχή αυτή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη προς το κράτος...έχει στη χώρα μας συνταγματική ισχύ και συνεπώς δεσμεύει το νομοθέτη, του οποίου οι πράξεις υπόκεινται στο δικαστικό έλεγχο και από της απόψεως της τηρήσεως της αρχής αυτής.» Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει το ανωτέρω Π.Ε., η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν αποτελεί κύρια λογική συνέπεια της αρχής του Κράτους Δίκαιο Κατ' ακριβολογία λογική απόρροια της αρχής αυτής είναι η αρχή της υπεροχής του Δικαίου, έκφραση της οποίας αποτελεί, μεταξύ άλλων, η αρχή της αναλογικότητας και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης. Σαφή διάκριση,³² εξάλλου της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης από την αρχή της ασφάλειας δικαίου, στα πρότυπα της γερμανικής θεωρίας, πραγματοποιεί η ΣτΕ 412/1993: Πράγματι η αρχή της ασφάλειας του δικαίου, επιβάλλει το γενικότερο σεβασμό στις ήδη ισχύουσες νομικές πράξεις της πολιτείας και υπ' αυτήν την έννοια διαφοροποιείται από τη γερμανική διδασκαλία, από τη Δικαιοσύνη, με την οποία μάλιστα συχνά συγκρούεται, ενώ η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης αναφέρεται σε πιο εξειδικευμένες καταστάσεις και δικαιώματα, των οποίων φορείς είναι τα κατ'

---

³¹ Δαρζέντας :σελ. 160

³² Και στο γερμανικό BverfG, η ασφάλεια του δικαίου και η προστασία της εμπιστοσύνης των πολιτών κατέχουν εξέχουσα θέση, όπως δε τονίζει ο πρόεδρος Benda. «πολλάκις ενώπιον των αρχών αυτών υποχωρούν ακόμη και αιτήματα ουσιαστικής δικαιοσύνης...»

ιδίαν άτομα, η καλή πίστη των οποίων χρήζει προστασίας στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Σε σχέση αλληλεπίδρασης κι εξάρτησης, εξάλλου, τελεί η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης με την αρχή της καλής πίστης. Ειδικότερα, η Διοίκηση παραβαίνει τη δεύτερη, όταν ενεργεί κατά τρόπο αντίθετο προς την πρώτη. Η εμπιστοσύνη του ιδιώτη στην καλή πίστη, ειλικρίνεια και συνέπεια της Διοίκησης, στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κράτους, άπου το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής και κοινωνικής ζωής ρυθμίζεται ή θίγεται από τη ρυθμιστική και παροχική διοίκηση, είναι ή τουλάχιστον πρέπει να είναι, αυτονόητη δικαιοκρατική εγγύηση.³³ Τα όργανα της Διοίκησης ενεργούν κακόπιστα και συνεπώς παράνομα, όταν με τις πράξεις τους διαταράσσουν μια λογική συνέπεια, που τα ίδια καθιέρωσαν με τη συμπεριφορά τους. Έτσι π.χ. διαψεύδεται η εμπιστοσύνη του ιδιώτη στη διοικητική δράση, όταν η Διοίκηση αίρει εκ των υστέρων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, κίνητρα που πρόβλεψε ο νόμος, για να προσελκύσει ορισμένη συμπεριφορά του ιδιώτη, ή όταν αρνείται να χορηγήσει στους ενδιαφερομένους «επίσημες» πληροφορίες των αρμοδίων αρχών ή πληροφορίες, τη χορήγηση των οποίων προβλέπει ο νόμος, (στην περίπτωση βέβαια που η Διοίκηση έχει διακριτική ευχέρεια κι όχι δέσμια αρμοδιότητα.)

Ιδιαίτερη πρακτική σημασία αποκτά η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του ιδιώτη σε σχέση με την ανάκληση των διοικητικών πράξεων και μάλιστα των παράνομων ευμενών. Κατά τη σταθερή νομολογία του ΣτΕ, η ανάκληση παράνομων ευμενών διοικητικών πράξεων δεν είναι επιτρεπτή, όταν από την παρόδου μακρού σχετικώς χρόνου από την έκδοσή τους,

---

³³ Δαγτόγλου σελ. 183

δημιουργήθηκε πραγματική κατάσταση τέτοια, που η ανατροπή της θα προσέκρουε στην αρχή της χρηστής διοίκησης και ειδικότερα την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Έτσι, σύμφωνα με την εν λόγω αρχή, που αποτελεί άμεσο κριτήριο ανάκλησης παράνομων ευμενών διοικητικών πράξεων, αποφασιστικό στοιχείο για την ανάκληση, αποτελεί ο χρόνος ο οποίος μεσολάβησε, μεταξύ της εκδόσεως και της ανακλήσεως. Αν το ενδιάμεσο χρονικό διάστημα ξεπερνά το νομολογιακά διαμορφωθέν και τελικά ρητά προβλεπόμενο από το ν. 261/1998, των πέντε ετών, κρίνεται «εύλογο» και δικαιολογεί την εμπιστοσύνη των πολιτών στη διατήρηση της πράξης, παρά την παρανομία της.

δ) Αρχή της καλής πίστης³⁴

Συγγενής με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης είναι και η αρχή της καλής πίστης, η οποία εντάσσεται εννοιολογικά στη «διοικητική ηθική», και συνάγεται καταρχήν από το Σύνταγμα³⁵, χωρίς όμως να κατοχυρώνεται ευθέως σ' αυτό και χωρίς να βρίσκει έρεισμα στη συνταγματική αρχή του κράτους δικαίου. Συνεπώς δεν μπορεί να κατισχύσει του νόμου. Η νομολογία όμως ενίσχυσε την άποψη, ότι, ενόψει και της αρχής της ασφάλειας δικαίου, η αρχή της καλής πίστης αποτελεί συνταγματική αρχή.

Πρωταρχική σημασία διαδραματίζει η αρχή αυτή στο ιδιωτικό δίκαιο,³⁶ από το οποίο έλκει τη θεωρητική της καταγωγή. Μια πλειάδα διατάξεων του ΑΚ (142,197,200,288,388,889) καθιστά σαφή την πρακτική και θεωρητική αξία της αρχής αυτής, στο πλαίσιο των ιδιωτικών συναλλαγών, οι οποίες

³⁴ Δαγτόγλου: «Γενικό Διοικητικό Δίκαιο», 1997, σελ. 181-182

³⁵ ΣτΕ 2261/1984. 5075/1987. 1158/1991. 268/1993

³⁶ Γ. Κουμάντος: Η υποκειμενική καλή πίστη

στηρίζονται στη νομική ισότητα των συναλλασσομένων και την καταρχήν αμοιβαία δυνατότητα επιλογής των συμβαλλομένων.

Στο δημόσιο δίκαιο, αντίθετα, ισχύει ο κανόνας της νομικής ανισότητας μεταξύ ιδιώτη και Διοίκησης, με δεδομένη τη νομική υπεροχή της τελευταίας. Η ολοένα κι εντεινόμενη, όμως, στενή επαφή του ιδιώτη με τα όργανα της Διοίκησης, καθιστά επιβεβλημένη την εφαρμογή της αρχής της καλής πίστης στις σχέσεις τους. Σύμφωνα με αυτήν, λοιπόν, η διοίκηση δε δικαιούται να εκμεταλλευθεί, ακόμη και να δημιουργήσει καταστάσεις πλάνης, απάτης ή απειλής σε βάρος των ιδιωτών. Χαρακτηριστική εν προκειμένω, είναι η αρχή του estoppel, η οποία διαμορφώθηκε από τη νομολογία του ΣτΕ (780/1963), σύμφωνα με την οποία, η Διοίκηση δε δικαιούται επικαλούμενη τις ίδιες της παραλείψεις, για τις οποίες δεν είναι υπαίτιος ο ιδιώτης, να αγνοεί μια ευνοϊκή γι' αυτόν κατάσταση καθώς και τα ωφελήματα που προκύπτουν από αυτήν.

ε) Αρχή της αναλογικότητας³⁷ -Γενικά

Η νομική έννοια της αναλογικότητας, αναλύεται, ως η εύλογη σχέση μεταξύ του περιοριστικού μέτρου και του επιδιωκόμενου σκοπού και αποτυπώνεται ανάγλυφα σε μια φράση του Fritz Fleiner «η αστυνομία οφείλει να μη βάλλει με κανόνια εναντίον των σπουργιτιών»³⁸ Κατά το Μάνεση,³⁹ η αρχή της αναλογικότητας απαιτεί «οι περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών...να ανταποκρίνονται προς το σκοπό, για τον οποίο θεσπίζονται και να μην υπερβαίνουν το εκάστοτε απαραίτητο μέτρο.» Στο ίδιο πνεύμα, ο Δαγτόγλου, ορίζει την αναλογικότητα, ως την εύλογη σχέση μεταξύ του συγκεκριμένου

³⁷ Βασ. Βουτσάκης : «Η αρχή της αναλογικότητας από την ερμηνεία στη διάπλαση δικαίου»

³⁸ Fleiner: «Institutionen des deutschen Verwaltungsrechts» 8^η έκδ. Tuebingen 1928, σελ. 404

³⁹ «Συνταγματικά Δικαιώματα, τ. α': Ατομικές Ελευθερίες», σελ. 77, 4η· έκδ., Θεσ/νικη 1982

περιορισμού και του επιδιωκόμενου νόμιμου σκοπού».⁴⁰ Κρατούσα λοιπόν ορολογία στην ελληνική επιστήμη, ως προς τα βασικά εννοιολογικά στοιχεία της αναλογικότητας, εμφανίζεται η σχέση «μέσου-σκοπού». Ο σκοπός και το μέσο θεωρούνται υπό τελολογικό πρίσμα, τα συγκρίσιμα, στο χώρο της αναλογικότητας μεγέθη.⁴¹ Συχνή βεβαίως είναι η αναφορά της θεωρίας στους όρους «πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα» της ρυθμίσεως ή «ευνοϊκές-δυσμενείς» συνέπειες, ταυτίζοντας έτσι, κατά κανόνα, τα πλεονεκτήματα με τον επιδιωκόμενο σκοπό και τα μειονεκτήματα με τους απειλούμενους περιορισμούς από την εφαρμογή του νόμου. Ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις, ωστόσο, ως αξονικό σημείο για τον προσδιορισμό της αρχής της αναλογικότητας, εξακολουθεί να θεωρείται η εκτίμηση της σχέσεως «μέσου και σκοπού».

Συνταγματική κατοχύρωση, μετά την πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος, βρίσκει πλέον η αρχή της αναλογικότητας στην ίδια διάταξη, όπου για πρώτη φορά γίνεται απερίφραστα λόγος για την αρχή του Κράτους Δικαίου: Έτσι, στο άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Σ., ορίζεται, ότι οι κάθε είδους περιορισμοί, που μπορούν κατά το Σύνταγμα, να επιβληθούν στα δικαιώματα του ανθρώπου, πρέπει...να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.» Εξάλλου, σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ,⁴² η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί ειδικότερη εννοιολογική απόρροια της αρχής του Κράτους Δικαίου: «Από την έννοια του Κράτους Δικαίου απορρέει η συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, κατά την οποία, οι περιορισμοί, που επιβάλλονται από το νομοθέτη και τη

---

⁴⁰ Δαγτόγλου σελ. 135

⁴¹ Βασ. Βουτσάκης : «Η αρχή της αναλογικότητας από την ερμηνεία στη διάπλαση δικαίου», σε Κ. Σταμάτη (επιμ.) «Όψεις του κράτους δικαίου», Θεσ/νικη. 1990, σελ. 207 επ

⁴² ΣτΕ 1424/1990,1913/1994,289/2000

Διοίκηση στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, πρέπει να είναι μόνο οι αναγκαίοι και να συνάπτονται με τον επιδιωκόμενο από το νόμο σκοπό.»

Η αρχή της αναλογικότητας αναπτύχθηκε θεωρητικά, το πρώτον, στη γερμανία (Grundsatz der Verhältnismäßigkeit), και ειδικότερα στο πλαίσιο του διοικητικού δικαίου.⁴³ Εξάλλου, ήδη από το 1970, το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, την αναγνώρισε ως αρχή του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου (ΔΕΚ 11/70), το δε Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, τη θεωρεί ως εγγενή στο συνολικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Στη χώρα μας, η νομολογία του ΣΤΕ αναγνώριζε ανέκαθεν, έστω και χωρίς τη χρήση του συγκεκριμένου όρου, την αρχή της αναλογικότητας, όταν αποφαινόταν, ότι η Διοίκηση πρέπει να επιλέγει μεταξύ των μέτρων που πραγματοποιούν τους νόμιμους σκοπούς της, το εκάστοτε λιγότερο επαχθές για τον ιδιώτη.⁴⁴

Η αρχή της αναλογικότητας, ως μια από τις πληρέστερες εκφράσεις της αρχής της νομιμότητας, συνιστά σύνθεση των αρχών της ισότητας (ενώπιον του νόμου) και της επιείκειας και ενισχύει έτι περαιτέρω τη βεβαιότητα, ότι σε ένα κοινωνικό κράτος δικαίου, όπως το ελληνικό, δεν ισχύει, τουλάχιστον ανεξέλεγκτη, η αρχή της σκοπιμότητας. Έτσι, σήμερα πλέον, υπό το πρίσμα της συνταγματικώς αναγνωρισμένης πια, αρχής της αναλογικότητας, κρίνεται το κύρος όχι μόνο ατομικών διοικητικών πράξεων, αλλά και κανονιστικών, ακόμη και των ίδιων των τυπικών νόμων, οι οποίοι, στο μέτρο που περιέχουν διατάξεις αντιτιθέμενες στην αρχή της αναλογικότητας, θεωρούνται ανίσχυροι, με συνέπεια την ακύρωση των ατομικών ή

---

⁴³ Hans Huber:»Über den Grundsatz der Verhältnismäßigkeit im Verwaltungsrecht»

⁴⁴ ΣτΕ 1341/1982,2261,2112/1984

κανονιστικών διοικητικών πράξεων, επί των οποίων ερείδονται. Η εξέλιξη συνεπώς, που επέφερε στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο, η καθιέρωση της αρχής της αναλογικότητας, ως αρχής με συνταγματική ισχύ από τη νομολογία του ΣΤΕ και ειδικότερα με την απόφαση 2112/1984 (η οποία άλλωστε θεωρείται η «γενέθλιος απόφαση» ως προς την εν λόγω αρχή), καθώς και η πρόσφατη, ρητή συνταγματική της θεμελίωση στο άρθρο 25 παρ 4 εδ. δ' Σ., συνίσταται στη δυνατότητα ελέγχου των άκρων διακριτικών ορίων της Διοίκησης, όχι μόνο επί ατομικών διοικητικών πράξεων, αλλά κι επί κανονιστικών. Πράγματι, δεδομένου, ότι επί κανονιστικών διοικητικών πράξεων δε νοείται κακή χρήση της διακριτικής ευχέρειας, αλλά μόνο υπέρβαση της νομοθετικής εξουσιοδότησης, η προβολή, μέχρι πρότινος λόγων ακυρώσεως περί κακής χρήσης της διακριτικής εξουσίας, προβαλλόμενοι κατά κανονιστικών πράξεων οδηγούσε στην απόρριψη τους ως απαραδέκτων,⁴⁵ Με αναγωγή, πλέον, στο Σύνταγμα και δη στο Κράτος Δικαίου και μάλιστα στην αρχή της αναλογικότητας, υφίσταται η δυνατότητα ελέγχου και των κανονιστικών διοικητικών πράξεων, πράγμα που αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, μεγάλη καινοτομία κι εκσυγχρονισμό του ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, η διάκριση του οποίου σε Συνταγματικό και Διοικητικό, αποκτά ολοένα και περισσότερο, ακαδημαϊκό και μόνο χαρακτήρα, όπως ορθώς επισημαίνει ο Π. Δαγτόγλου.⁴⁶

Ειδικώς, πρέπει να εξαρθεί η ιδιαίτερη πρακτική αξία, που, ενόψει και της απόφασης του ΣΤΕ 2112/1984, η οποία ακριβώς κινήθηκε γύρω από αυτόν τον άξονα, αποκτά η αρχή της αναλογικότητας στο πεδίο του ατομικού δικαιώματος της επαγγελματικής ελευθερίας.⁴⁷ Το Συμβούλιο της Επικρατείας⁴⁸, με αφορμή

---

⁴⁵ Σπηλιωτόπουλος, σελ. 490, καθώς και πάγια νομολογία

⁴⁶ Δαρζέντας: «Νομικά Κείμενα έ.α., σελ. 221. 258 επ. με ειδικό σχολιασμό των απόψεων του Π. Δαγτόγλου

⁴⁷ Βλ. και Σκουρή: «Η Συνταγματική αρχή...», έ.α

αίτηση ακυρώσεως αποτυχούσας στις πανελλήνιες εξετάσεις στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, κατά του σχετικού πίνακα επιτυχόντων, για το λόγο ότι το μάθημα των αρχαίων ελληνικών, ως βασικό για την εισαγωγή των υποψηφίων στο εν λόγω τμήμα, αντίκειται στη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, αποφάσισε τα εξής, δίνοντας στην αρχή αυτή μια νέα διάσταση: «η προαναφερθείσα ρύθμιση δεν αντίκειται στην απορρέουσα από την *έννοια* και τους *θεσμούς* του κράτους δικαίου συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, κατά την οποία ... οι επιβαλλόμενοι από τον κοινό νομοθέτη και τη Διοίκηση περιορισμοί στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, πρέπει να είναι μόνο οι αναγκαίοι και να συνάπτονται προς το σκοπό που επιδιώκει ο νόμος...»

Τα συμπεράσματα που εξάγονται από την απόφαση αυτή του ΣτΕ, συμποσούνται κυρίως στα εξής δύο σημεία:

α) Το Δικαστήριο δέχεται εμμέσως πλην σαφώς την συνταγματική εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας σε ολόκληρο το φάσμα των ατομικών δικαιωμάτων.

β) Το ΣτΕ ομιλεί ευθέως στην απόφαση του περί *έννοιας* και *θεσμών* του Κράτους Δικαίου, εισάγοντας έτσι έντονα στοιχεία γερμανικής έμπνευσης και προέλευσης. Η αναγωγή του Κράτους Δικαίου σε *έννοια* και η αναφορά στους *θεσμούς* του, παραπέμπει σε μια κανονιστική (normativ) αντικειμενική δικαιοκρατική τάξη, κατά την οποία αποδέκτης των επιταγών του κράτους δικαίου είναι ολόκληρη η Πολιτεία, χάριν της προστασίας της υπεροχής του δικαίου, έναντι της αυθαιρεσίας της κρατικής βίας.

-Ειδικότερα: Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στο ποινικό

---

⁴⁸ ΣτΕ 1426/1989

Δικονομικό Δίκαιο⁴⁹

Η αρχή της αναλογικότητας, ως εννοιολογικό κατασκεύασμα, το οποίο αποτελεί εξισοροπητικό μεταξύ δύο αντίθετων μεγεθών στοιχείο της κρατικής δράσης και της κατά το δυνατό προστασίας των θιγομένων μ' αυτή ιδιωτών, βρίσκει άμεση εφαρμογή όχι μόνο στο χώρο του δημοσίου, αλλά και σ' αυτόν του ποινικού και ποινικού δικό νομικού. Έτσι, ως εύλογο μέτρο μεταξύ του ανακριτικού μέτρου και της βαρύτητας της αποδιδόμενης στον κατηγορούμενο αξιόποινης πράξης, ορίζεται η αναλογικότητα (αναγκαία αναλογία) και στο χώρο του ποινικού δικονομικού δικαίου, ενώ στο χώρο του ποινικού δικαίου, γίνεται λόγος για δίκαιη αναλογία της ποινικής κύρωσης προς τη βαρύτητα της πράξης και την ενοχή του δράστη.

Η ιδιαίτερη πρακτική σημασία της αρχής της αναλογικότητας, ιδίως στο χώρο του ποινικού δικονομικού δικαίου, δικαιολογείται, ενόψει της συχνότητας και βαρύτητας των επιβαλλομένων στο χώρο αυτό- χάριν του δημοσίου συμφέροντος καταπολεμήσεως του εγκλήματος -επεμβάσεως των κρατικών οργάνων στα θεμελιώδη δικαιώματα. Είναι γεγονός, ότι πουθενά αλλού δε συναντάται με τόση ένταση η σύγκρουση μεταξύ ατομικού και δημοσίου συμφέροντος όσο στο χώρο του ποινικού δικονομικού δικαίου, του ορθώς αποκαλούμενου «εφαρμοσμένου συνταγματικού δικαίου».⁵⁰ Η συχνότητα και βαρύτητα των προσβολών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που λαμβάνουν χώρα ιδίως στο στάδιο της ποινικής προδικασίας, (λ.χ. προσωπική ελευθερία, ιδιωτική ζωή, σωματική ακεραιότητα), καθιστούν την ποινική δίκη τον κατεξοχήν χώρο μετουσιώσεως στην πράξη των συνταγματικών εγγυήσεων κι επαληθεύσεως του δημοκρατικού χαρακτήρα του

⁴⁹ Θ. Δαλακούρας: «Αρχή της αναλογικότητας και μέτρα δικονομικού καταναγκασμού»

⁵⁰ Sax, σε Bettermann/Wipperdey/Scheuer:»Die Grundrechte»,τ. III 2, σελ. 967

πολιτεύματος, Πράγματι με τα λεγόμενα «μέτρα δικονομικού καταναγκασμού» (Zwangsmassnahmen), έρχεται σε σύγκρουση από τη μία πλευρά η ανάγκη προώθησης της ποινικής διαδικασίας, με γνώμονα την ικανοποίηση του δημοσίου συμφέροντος, δηλαδή τη σύλληψη και τιμώρηση του δράστη, κι από την άλλη η συνακόλουθη προσβολή των ατομικών ελευθεριών του κατηγορουμένου. Ακριβώς αυτά τα δύο αντιτιθέμενα μεγέθη καλείται να ισοσταθμίσει η αρχή της αναλογικότητας, με σκοπό την αποφυγή αυθαιρεσιών των ανακριτικών οργάνων, κατά το στάδιο της προδικασίας, που πολλές φορές σε αντίθεση με το ανέκαθεν ισχύον, συχνότατα όμως παραβιαζόμενο στην πράξη «τεκμήριο αθωότητας» του κατηγορουμένου, ενδέχεται να οδηγήσει σε βάναιυση καταπάτηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του φερόμενου ως δράστη μιας εγκληματικής πράξης. Κανόνας συνεπώς που συνάγεται από την αρχή της αναλογικότητας και πρέπει να εφαρμόζεται ειδικότερα στο πεδίο των μέτρων δικονομικού καταναγκασμού, είναι ο εξής: «όσο υψηλότερος είναι ο βαθμός προσβολής του έννομου συμφέροντος, τόσο μεγαλύτερη πρέπει να είναι η απαίτηση προστασίας του συμφέροντος καταπολεμήσεως του εγκλήματος και ειδικότερα, τόσο βαρύτερες η κατηγορία, η αναμενόμενη ποινική κύρωση και οι ενδείξεις ενοχής και τόσο μεγαλύτερη η αποδοτικότητα του μέτρου.⁵¹

2) Αργή της ισότητας⁵²

Μια από τις πλέον θεμελιώδεις γενικές αρχές του δικαίου και ταυτόχρονα κατάκτηση μακροχρόνιων αγώνων και αναπόσπαστο στοιχείο κάθε

---

⁵¹ Δαλακούρας: σελ., 186

⁵² Μάνεσης: «Συνταγματική θεωρία και πράξη», Η συνταγματική αρχή της ισότητας και εφαρμογή της υπό των δικαστηρίων, 1980, σελ., 316 επ

δημοκρατικής έννομης τάξης αποτελεί η αρχή της ισότητας. Πρωταρχική έκφραση της αρχής της ισότητας είναι η νομική ισότητα, η οποία καθιερώνεται στο άρθρο 4 παρ. 1 Σ. (égalité juridique, égalité en droit, rechtliche Gleichheit)⁵³ Σύμφωνα με αυτή, τα κρατικά όργανα, τόσο κατά τη θέσπιση κανόνων δικαίου, όσο και κατά την εκτέλεση τους, δεσμεύονται να μην προβαίνουν σε διακρίσεις μεταξύ των ατόμων ή σε άνιση μεταχείριση τους. Η αρχή της νομικής ισότητας διακρίνεται στην τυπική ισότητα ή ισότητα ενώπιον του νόμου και στην ουσιαστική ισότητα, (inhaltliche Rechtsgleichheit) Η πρώτη εκδοχή υποχρεώνει τα κρατικά όργανα να εφαρμόζουν τους νόμους κατά τρόπο ομοιόμορφο, ενώ η δεύτερη επιτάσσει τόσο τη νομοθετική εξουσία κατά τη θέσπιση των τυπικών νόμων, όσο και τη Διοίκηση, κατά την άσκηση της κανονιστικής της αρμοδιότητας, επί τη βάσει νομοθετικής εξουσιοδότησης ή ειδικής διατάξεως του Συντάγματος, να εισάγουν ίση ρύθμιση για όλους, όσοι τελούν υπό τις αυτές συνθήκες. Εξ αντιδιαστολής προκύπτει, ότι απαγορεύεται η ρύθμιση ίσων καταστάσεων (αρχή της νομικής ανισότητας⁵⁴)

Εξάλλου, το ίδιο το Σύνταγμα, προβλέπει ορισμένες περιπτώσεις ως ίσες, περιορίζοντας ή αποκλείοντας τη, για τις περιπτώσεις αυτές, άνιση μεταχείριση των ατόμων, ή τη λήψη υπόψη ορισμένου κριτηρίου για την καθιέρωση διάκρισης μεταξύ τους. Οι περιπτώσεις αυτές, σε αντίθεση με τη γενική αρχή της ισότητας, χαρακτηρίζονται ως ειδικά δικαιώματα ισότητας. Αυτές είναι οι εξής: α) η ισότητα των δύο φύλων (4 παρ. 2 Σ.) β) η αρχή της φορολογικής ισότητας (4 παρ. 5 Σ.) γ) η απαγόρευση διακρίσεων με γνώμονα την εθνικότητα, τη φυλή, τη γλώσσα, ή τις θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις του καθενός. (5 παρ. 2 Σ.) δ) η αρχή της ίσης αμοιβής για ίσης αξίας παρεχόμενη εργασία (22

---

⁵³ Π. Παραράς: σελ. 25

⁵⁴ Π. Παραράς : «Ελευθερία και ισότης στη σύγχρονη Γαλλία» 1989, σελ. 17

παρ. 1 εδ. β Σ.) ε) η αρχή της ισότητας του εκλογικού δικαιώματος, η οποία, αν και μη αναγνωριζόμενη ευθέως από το Σύνταγμα, θεωρείται ότι απορρέει από τη γενική αρχή της ισότητας και της καθολικότητας του εκλογικού δικαιώματος⁵⁵ στ) η αρχή του εξίσου προσιτού των δημοσίων λειτουργιών για όλους τους Έλληνες (4 παρ. 4 Σ.). Τέλος η νομολογία αναγνωρίζει, ότι από την αρχή της ισότητας απορρέει η αρχή της δικονομικής ισότητας και εν τη ρυθμίζει της ασκήσεως των ατομικών δικαιωμάτων.⁵⁶

Η νομολογία, εξάλλου, έχει διαπλάσει έναν γενικότερο κανόνα, που συνιστά την ερμηνευτική βάση, στην οποία πρέπει να στηρίζεται ο εφαρμοστής του δικαίου, κατά την εφαρμογή κι ερμηνεία της αρχής της ισότητας: ο νομοθέτης δύναται να ρυθμίζει τις διάφορες πραγματικές καταστάσεις, κατά τρόπο ομοιόμορφο ή διάφορο, λαμβάνοντας υπόψη τις εκάστοτε κοινωνικές, οικονομικές, επαγγελματικές κλπ. συνθήκες, πάντοτε όμως επί τη βάσει γενικών κι αντικειμενικών κριτηρίων, αποκλείεται δε, τόσο η ανεπίδεκτη αιτιολόγησης άνιση μεταχείριση π.χ. με τη μορφή χορήγησης μη δικαιολογημένου προνομίου ή θέσπισης άσκοπης επιβαρύνσεως, όσο και η αυθαίρετη και η επί τη βάσει τυπικού ή συμπτωματικού κριτηρίου ενιαία ρύθμιση ανόμοιων καταστάσεων ή αντιμετώπιση προσώπων τελούντων υπό διαφορετικές συνθήκες⁵⁷

Συνταγματοποίηση, εξάλλου, νομολογιακών κανόνων, που είχαν ήδη συναχθεί ερμηνευτικά από το άρθρο 4 παρ. 1-2 Σ.⁵⁸, αποτελεί η νέα διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2 που προσδίδει συνταγματική νομιμοποίηση σε θετικά μέτρα που λαμβάνονται από το κράτος, προκειμένου να προαχθεί η ισότητα μεταξύ

⁵⁵ Γ. Κασσιμάτης : «Συνταγματικό Δίκαιο Π α'»,σελ. 132

⁵⁶ Μάνεσης : «Ατομ. Ελευθερίες, α'» 1979, σελ., 76-77

⁵⁷ ΣτΕ 3160/1976, 3217/1977, 3027/1980, 2860/1993, ΤοΣ 20 (1994), σελ. 441 επ.

⁵⁸ Ολ. ΣτΕ 1917/1988 51Λ. αρ. 4 παρ. 2

των δύο φύλων, ενώ ιδιαίτερη μέριμνα λαμβάνεται για την εξάλειψη των ανισοτήτων, ιδίως εις βάρος των γυναικών.⁵⁹

Στο πεδίο του διοικητικού δικαίου, η αρχή της ισότητας καθορίζει τα άκρα όρια της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης, η υπέρβαση των οποίων συνιστά κακή χρήση και συνεπώς καθιστά τη σχετική πράξη ακυρωτέα. Ειδικότερα, η ισότητα κατά την άσκηση της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης, επιβάλλει την ίση κρίση των ομοειδών νομικών και πραγματικών καταστάσεων (ΣΤΕ 3254/1982) Όταν οι ομοειδείς καταστάσεις παρέχουν στοιχεία σύγκρισης, η τήρηση της αρχής της ισότητας διευκολύνεται με την αρχή της πρόδηλης υπεροχής. (ΣΤΕ 3599/1973, 704/1973)

Κατά πάγια πάντως νομολογία του ΣΤΕ, δε συνιστά κακή χρήση της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης η άνιση εφαρμογή του ίδιου κανόνα δικαίου, όταν η Διοίκηση, η οποία έχει εφαρμόσει ήδη τον κανόνα σε προηγούμενες περιπτώσεις κατά τρόπο λανθασμένο, αρνείται να επαναλάβει εφεξής τις μη νόμιμες πράξεις. («ουκ ισότης εν τη παρανομία», ΣΤΕ 415/1983, 1691/1987, 2750/1988)

Η επέμβαση των κρατικών οργάνων πάντως κατά τη ρύθμιση των διάφορων νομικών ή πραγματικών καταστάσεων δεν είναι απεριόριστη και χωρίς φραγμούς. Έτσι, όταν ο νομοθέτης αναγκάζεται να καθιερώσει ανισότητες μεταξύ των πολιτών, οφείλει να λαμβάνει υπόψη ορισμένα ακραία όρια.⁶⁰ (ΣΤΕ 2010/1965, 1286/1986, 487/1981, 3312/1989, ΑΠ 484/1975, ΤοΣ 1978, 196, 197, 200)

1) Θέσπιση διακρίσεων μόνο βάσει γενικών κι αντικειμενικών κριτηρίων

---

⁵⁹ Χαρ. Τσιλιώτης :Η αναθεώρηση του αρθ. 116 παρ. 2:Η συνταγματοποίηση μιας νομολογιακής εξέλιξης, ΔτΑΝ 10/2001, σελ. 479 επ.

⁶⁰ Τάχος: σελ. 148 επ

- 2) Συνδρομή ειδικών λόγων γενικότερου δημοσίου συμφέροντος
- 3) Έλλειψη αντίθεσης στο περί δικαίου αίσθημα των πολιτών
- 4) Αποφυγή ρύθμισης αυθαίρετης και όλως αδικαιολόγητης
- 5) Αποφυγή μεταχείρισης προδήλως άνισης ή παράλογης.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί, ενόψει της σπουδαιότητας της αρχής της ισότητας, ως ορίου που λειτουργεί υπέρ του ατομικού συμφέροντος απέναντι στις κρατικές επεμβάσεις και των διακηρύξεων για την προστασία της αξίας του ανθρώπου και των απαράγραπτων και θεμελιωδών δικαιωμάτων του, ότι η μονομέρεια της εν λόγω συνταγματικής αρχής, ως αναγνωριζόμενης μόνο υπέρ των Ελλήνων πολιτών, καθιστά την αναγωγή του «ανθρώπου» σε υποκείμενο απόλαυσης των συνταγματικών ελευθεριών, ανενεργή και χωρίς αποδέκτη. Πραγματικά, η αρχή της ισότητας πρέπει να θεωρηθεί ότι καλύπτει και τους αλλοδαπούς και πάντως οπωσδήποτε τους κατέχοντες την ιθαγένεια Κράτους-Μέλους της ΕΕ.

3) Αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου⁶¹

Πυρήνας του δημοκρατικού πολιτεύματος και δικαιοκρατική εγγύηση της προστασίας όλων των επιμέρους ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελεί η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, που για λόγους συστηματικούς, σχετιζόμενους με την αναγωγή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε ύστατο αγαθό, προστατευόμενο από το Σύνταγμα, ενσωματώνεται στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ., αποτελώντας τον προπομπό των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα αμέσως επόμενα άρθρα.

---

⁶¹ Π. Παραράς : «Σύνταγμα και ΕΣΔΑ», 2^η έκδ., 2002. σελ. 14. βλ. επίσης του ιδίου: Σύνταγμα του 1975-Ψορπθσ

Το άρθρο 2 Σ., κάνει λόγο για την αξία του ανθρώπου, εννοώντας την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κατ' αντιστοιχία προς την οικεία διάταξη του γερμανικού Συντάγματος: Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας αποτελεί την εισαγωγική πρόταση του κυρίως συνταγματικού κειμένου: «Die Würde des Menschen ist unantastbar»

Όπως αναφέρει ο Μάνεσης, ως αξία του ανθρώπου νοείται «η αξία που πρέπει να έχει ο άνθρωπος ως έλλογο και συνειδητό ον, δηλαδή ως πρόσωπο. Άμεσα συνδεδεμένη με το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. είναι και η συμπληρωματική της διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ., που εγγυάται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου και τη δυνατότητα του να συμμετέχει στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Ελευθερία και ισότητα, εξάλλου, αποτελούν πρωταρχικές αξίες που εκπορεύονται από την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, με βραχύ προβάδισμα της πρώτης.

Μια απλή αναφορά, ωστόσο, στην ανθρώπινη αξία, χωρίς ταυτόχρονη πρόβλεψη προστασίας και σεβασμού της, θα ήταν κενή νοήματος. Τα κρατικά όργανα οφείλουν, κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς τους, να σέβονται την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Στην επιταγή αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί, ότι υπάγονται και τα όργανα της δικαστικής εξουσίας, τα οποία υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν, ως αντισυνταγματικό, κανόνα δικαίου, που θίγει καθ' οιονδήποτε τρόπο την ανθρώπινη αξία.

Προστασία της αξίας του ανθρώπου, από την άλλη μεριά, σημαίνει, ότι το Κράτος πρέπει να λαμβάνει τα κατάλληλα νομοθετικά κι όχι μόνο, μέτρα, ώστε να την προφυλάσσει από οποιαδήποτε προσβολή, που πραγματοποιείται, όχι

όμως κατά την ενάσκηση της κρατικής εξουσίας.⁶²

Σε συνταγματική αρχή υπέρτατης ισχύος αναγορεύει την προστασία της αξίας του ανθρώπου και η νομολογία του ΣτΕ.⁶³ Ως παραδείγματα, έτσι, παραβιάσεως της παραπάνω αρχής, κρίνονται η απαγωγή, η αναγκαστική εργασία, η δουλεία, η εξορία, η υποχρέωση με πολιτειακή πράξη αλλαγής ονόματος ή φύλου ή σύναψης γάμου,⁶⁴ καθώς και η πρόβλεψη θανατικής ποινής.⁶⁵

Η σπουδαιότητα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, άλλωστε, δε θα επέτρεπε την εγγύηση της μόνο υπέρ των Ελλήνων πολιτών κι όχι υπέρ των αλλοδαπών, την απόλαυση της οποίας διασφαλίζει και γι' αυτούς η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1, με τη χρήση της λέξης «έκαστος», αμβλύνοντας έτσι, τον κύκλο των δυνάμενων να καρπωθούν την προστασία την ανθρώπινης αξίας.

Έκδηλη είναι η ευρύτητα εφαρμογής της αρχής της προστασίας και του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας, στο πλαίσιο του ποινικού δικονομικού δικαίου,⁶⁶ το σύνολο των διατάξεων του οποίου είναι ταγμένο στην επιταγή προστασίας της ανθρώπινης αξίας, ως ασφαλιστικής δικλείδας εύρυθμης λειτουργίας μιας ανθρωποκεντρικής ποινικής διαδικασίας. Πράγματι, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξίας από τον ποινικό νομοθέτη, καθίσταται εναργής με μια σειρά δικονομικών ρυθμίσεων (π.χ. τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου, απαγόρευση μεταχείρισης του κατηγορουμένου ως αντικειμένου, απαγόρευση απάνθρωπων ανακριτικών μεθόδων κλπ.), που αποδεικνύουν την αναγνώριση της αρχής του άρθρου 2 παρ. 1 Σ. ακόμη και

---

⁶² Πρβλ. Μάνεση :ένθ' ανωτ. Σελ. 110

⁶³ ΣτΕ 4590/1976, 395/1978, 247/1980

⁶⁴ Δαγτόγλου: « Ατομικά Δικαιώματα Β' » 1991, σελ. 1144

⁶⁵ Κ. Δεσποτόπουλος: Η θανατική ποινή. ΕΕΝ, 42 (1975), σελ. 650-651

⁶⁶ Ευάγγ. Κρουσταλάκης: « Ο σεβασμός της προστασίας της αξίας του ανθρώπου στην ποινική δίκη ». Υπεράσπιση 1 (1991). σελ. 155 επ., Κων. Κωνσταντινίδης : « Ποινική δίκη και ανθρώπινη αξιοπρέπεια », 1987

υπέρ ανθρώπων, που φέρονται παραβάτες της έννομης τάξης.

Τέλος, συνδυαστικό κρίκο του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας με το αστικό δίκαιο, αποτελεί το άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. με το οποίο κατοχυρώνεται ο σεβασμός της περιουσίας του ανθρώπου, στην οποία περιλαμβάνονται και τα ενοχικά περιουσιακά δικαιώματα και ειδικότερα απαιτήσεις, όπως αυτές από αδικοπραξία για καταβολή αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης,⁶⁷

4) Αρχή του δημοσίου συμφέροντος⁶⁸

Περιοριστικά, τέλος ως προς τη δράση της Διοίκησης, λειτουργεί η αρχή της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος. Συνταγματικό αντίκρισμα βρίσκει η αρχή αυτή σε διάφορες διατάξεις του Συντάγματος; « Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού..»(αρ. 1 παρ. 3 Σ.), «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργός, οι υπουργοί ορκίζονται να υπηρετούν το γενικό συμφέρον» (αρ. 33 παρ. 2 Σ., αρ. 9,14 Ν. 1558/1985) και οι δημόσιοι υπάλληλοι «υπηρετούν το Λαό» (αρ. 103 παρ. 1 Σ.), ενώ το Κράτος μεριμνά για την προστασία του γενικού συμφέροντος» (106 παρ. 1 Σ.).

Συμφέρον, γενικά, είναι η χρησιμότητα ή ωφέλεια που έχουν για ένα πρόσωπο, για διάφορους λόγους, είτε οι υπηρεσίες άλλων ανθρώπων, είτε οι σχέσεις με αυτούς ή ορισμένα πράγματα είτε νομικές ρυθμίσεις ή πραγματικές καταστάσεις ή δραστηριότητες.⁶⁹ Δημόσιο είναι το συμφέρον, όταν το υποκείμενο του είναι ο λαός. Το δημόσιο συμφέρον, άλλοτε ταυτίζεται με τα

---

⁶⁷ ΔτΑ Ν° 2/1999, σελ. 431 επ.

⁶⁸ Π. Δαγτόγλου: «Δημόσιο συμφέρον και Σύνταγμα», ΤοΣ 1986, 425

⁶⁹ Επ. Σπηλιωτόπουλος ενθ' αν., σελ. 95

συμφέροντα των ιδιωτών, (π.χ. εθνική άμυνα, παιδεία, υγεία) κι άλλοτε έρχεται σε αντίθεση με αυτά, με σκοπό την εξυπηρέτηση των γενικότερων συμφερόντων της κοινωνίας ή των συμφερόντων ορισμένων μελών αυτής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκρουσης του δημοσίου συμφέροντος με το ιδιωτικό, αποτελεί η αναγκαστική απαλλοτρίωση, (αρ. 17 Σ.) η οποία προσβάλλει, πάντοτε έναντι αποζημίωσης, την ιδιοκτησία συγκεκριμένου προσώπου είτε ενόψει του γενικού δημοσίου συμφέροντος του συνόλου της κοινωνίας (π.χ. αναγκαστική απαλλοτρίωση για λόγους εθνικής άμυνας), είτε του συμφέροντος ορισμένης κοινωνικής ομάδας.(π.χ. αναγκαστική απαλλοτρίωση για την εκμετάλλευση μεταλλείου από ιδιώτες).

Το δημόσιο συμφέρον, λοιπόν, όπως φαίνεται και στο προηγούμενο παράδειγμα, διακρίνεται σε γενικό και σε ειδικό, ανάλογα με την ευρύτητα του κοινωνικού κύκλου, στα συμφέροντα του οποίου αφορά.

Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος δεν είναι τόσο αόριστη, ώστε να εκφεύγει του δικαστικού ελέγχου, αλλά, αντίθετα, συνιστά νομική έννοια, υπαγόμενη στον έλεγχο του ΣτΕ.⁷⁰ Η ουσιαστική, ωστόσο, εκτίμηση του δημοσίου συμφέροντος, ανήκει στην αρμοδιότητα του νομοθετικού οργάνου, στο πλαίσιο που καθορίζει το Σύνταγμα, με την Διοίκηση υποχρεούται να προσανατολίζεται, κατά την άσκηση της δράσης της, προς την ικανοποίηση του γενικότερου συμφέροντος της κοινωνίας και να ρυθμίζει και να οργανώνει ανάλογα τους φορείς των δραστηριοτήτων, που είναι αναγκαίες για την εκπλήρωση των σκοπών της. Η συγκεκριμενοποίηση, με άλλα λόγια, της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος, πραγματοποιείται πρωτίστως από το ίδιο το Σύνταγμα, κατόπιν από το νόμο και -κατ' εξουσιοδότηση του νόμου- από την κανονιστική πράξη της

---

⁷⁰ ΣτΕ 154/1934, 1122/1964, 942/1971

διοίκησης, αλλά και από την ατομική διοικητική πράξη, που εκδίδεται κατ' άσκηση της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης.

Η σημασία της αρχής της υπεροχής και προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, αποκτά διπλή σημασία: Από τη μία πλευρά, όταν η Διοίκηση καλείται να λάβει μέτρα, που «επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον», πρέπει να εξειδικεύσει την αόριστη αυτή έννοια, βάσει των κριτηρίων της ελληνικής έννομης τάξης, και των αρχών που διέπουν την άσκηση της διακριτικής ευχέρειας. Από την άλλη, όταν πρέπει να επιλέξει μεταξύ περισσότερων εξίσου νόμιμων λύσεων, η κρίση της θα πρέπει επίσης να γίνεται με κριτήριο την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Υπ' αυτήν την έννοια, μπορεί να γίνει λόγος για την αρχή της υπεροχής του δημοσίου συμφέροντος κατά την άσκηση της διακριτικής ευχέρειας, που ισχύει εντός των ορίων του Συντάγματος και εμποδίζει τον εξοβελισμό και την παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων στο όνομα του δημοσίου συμφέροντος

3)ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από την ανάπτυξη που προηγήθηκε, προκύπτει, ότι τόσο η νομοθετική και η εκτελεστική, όσο και η δικαστική εξουσία, δεσμεύονται κατά την άσκηση των καθηκόντων τους από τις γενικές αρχές του δικαίου, στον ίδιο ακριβώς βαθμό που υπάγονται στο σύνολο των διατάξεων του Συντάγματος. Οι αρχές αυτές, στηριζόμενες στο Σύνταγμα, είτε ρητώς προβλεπόμενες σ' αυτό, είτε προκύπτουσες από επιμέρους συνταγματικές διατάξεις, λειτουργούν επιβοηθητικά υπέρ του εκάστοτε εφαρμοστή κι ερμηνευτή του δικαίου, περιορίζοντας ταυτόχρονα τη δράση του εντός ορισμένου πλαισίου, με γνώμονα πάντοτε την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κι

ελευθεριών του πολίτη.

Αν και ορισμένες από αυτές βρίσκουν εφαρμογή και σε άλλους κλάδους του δικαίου, οι γενικές αρχές απαντώνται κυρίως στο πεδίο του διοικητικού δικαίου" ως κατεξοχήν παρεμβατική στα έννομα συμφέροντα του ιδιώτη, η Διοίκηση υποχρεούται να συμμορφώνεται προς τις γενικές αρχές του δικαίου, οι οποίες αποτελούν κατάκτηση της εξελικτικής πορείας του δικανικού συστήματος και, πέρα από τη συνταγματική τους θεμελίωση, ενισχύονται ή ακόμη διαμορφώνονται κι από τη νομολογία των δικαστηρίων. Συχνότατα, εξάλλου, το ΣτΕ καλείται να κρίνει τη συμβατότητα συγκεκριμένων πράξεων της Διοίκησης με το περιεχόμενο των αρχών αυτών, κηρύσσοντας τις μάλιστα άκυρες, σε περίπτωση που αυτή δεν διαπιστώνεται.

Συμπερασματικά, οι γενικές αρχές του δικαίου, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αυξημένης ισχύος θεωρητικά όπλα στα χέρια των ιδιωτών, απέναντι στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, την απαρέγκλιτη τήρηση των οποίων εγγυάται το ίδιο το Σύνταγμα, αλλά και τα δικαστήρια, σε επίπεδο ελέγχου εφαρμογής τους αλλά και συχνότατα, διάπλασης του περιεχομένου τους.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) Συγγράμματα

- Α.Ι. Τάχος: «Ελληνικό διοικητικό δίκαιο», πέμπτη έκδοση, 1996, Σάκκουλας, Θεσ/νικη
- Επ. Σπηλιωτόπουλος: « Εγχειρίδιο διοικητικού δικαίου», ενδέκατη έκδοση, Σάκκουλας, 2001
- Π.Δ. Δαγτογλου: «Γενικό Διοικητικό Δίκαιο», τέταρτη έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα Κομοτηνή, 1997
- Π. Παραράς: « Σύνταγμα 1975-ΟθΓρυδ», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985
- Εμ. Δαρζέντας: «Κράτος Δικαίου και αίτηση ακυρώσεως», Σάκκουλας, Αθήνα Κομοτηνή, 1995
- Παραράς: «Σύνταγμα και Ε.Σ.Δ.Α.», δεύτερη έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001
- Αντ. Μανιτάκης: « Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας Ι», Σάκκουλας, Θεσ/νικη, 1994
- Αρ. Μάνεσης: « Συνταγματική θεωρία και πράξη Ι», Σάκκουλας, Θεσ/νικη, 1980
- Κ. Μαυριάς: «Συνταγματικό δίκαιο», δεύτερη έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002
- Αρ. Μάνεση: «Αι τηρήσεως του Συντάγματος Ι», Σάκκουλας, Θεσ/νικη, 1991
- Θ. Δαλακούρας: « Αρχή της αναλογικότητας και μέτρα δικονομικού καταναγκασμού», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή. 1993
- Α. Μάνεσης: « Συνταγματικά Δικαιώματα, τ. α' : Ατομικές ελευθερίες», τέταρτη έκδοση, Σάκκουλας, Θεσ/νικη, 1982
- Χαρ. Ανθόπουλος: «Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης», Σάκκουλας, Θεσ/νικη, 1992
- Γ. Κασιμάτης: « Συνταγματικό Δίκαιο Π α'», Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1991 Κ.ΚωνΜδη: « Ποινική δίκη και ανθρωπίνη αξιοπρέπεια», Σάκκουλας 1987

2) Νομικά Περιοδικά

Νομικό Βήμα

ΔΤΑ

ΤοΣ

Υπεράσπιση

ΕΕΝ